

УДК 159.9+159.947.5

Ушакова Тетяна Юріївна

аспірантка кафедри загальної та диференціальної психології
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

e-mail: odessa-8@mail.ru

ORCID: 0000-0002-1321-8100

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОТИВАЦІЙНОГО КОМПОНЕНТА
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

В статті розглянуто та узагальнено існуючу інформацію щодо мотиваційного компонента відповідальності. На основі теоретичного аналізу та систематизації досліджень було виділено вісім груп мотивів: егоїстичні, духовно-моральні, колективні, соціальні, самоствердження, уникнення невдач, вплив думки близьких, інтринсивні. Наведено психологічний зміст кожної з груп мотивів та визначено перспективи їх подальшого вивчення.

Ключові слова: мотиви відповідальності, мотиваційний компонент, структура відповідальності, відповідальна поведінка.

Постановка проблеми. Проблема мотивації попри значну кількість наукових надбань (А. Маслоу, Д. Макклелланд, О. М. Леонт'єв, М. Р. Лернер, С. Л. Рубінштейн, Д. Н. Узнадзе, Х. Хекхаузен та ін.) і досі містить аспекти, що потребують подальшого вивчення. Розглянута в попередній статті [15] проблема структури відповідальності спонукала до більш детального вивчення мотиваційного компонента. Цей запит викликаний специфікою феномену, бо в повсякденному житті найбільш явним критерієм визначення, наскільки відповідальною є особа, виступає її поведінка. В цьому контексті, окрім поведінкових проявів, особливий інтерес виникає до вивчення мотиваційного підґрунтя вчинків, дослідження котрого має проходити з урахуванням полімотивованості діяльності і визначенням домінуючих мотивів. Адже, зважаючи на соціальну бажаність прояву феномену, що вивчається, досить відповідальна, на перший погляд, людина в діях та поведінці може керуватися мотивами далекою від альтруїстичних. І якщо в певних життєвих ситуаціях чи видах діяльності це допускається (наприклад, в роботі менеджера), то в професіях соціоцентричного типу може призвести до невідворотних наслідків. В цьому контексті виникає абсолютно виправдане питання: наскільки відповідальним буде, наприклад, лікар (з домінуванням егоїстичних мотивів) відносно до пацієнта, від котрого не отримає жодної особистої користі. Зважаючи на це, важливо відмітити, що хоча відповідальність людини викликає у нас почуття надійності, безкорисності, насправді не завжди в основу відповідальної поведінки покладено щирий намір. Актуальність цієї проблеми призвела до значної кількості досліджень мотиваційних аспектів відповідальної поведінки в роботах: О. П. Басової,

Є. В. Бондаревської, С. М. Васильєва, І. О. Гладішевої, Є. І. Михайлової, В. П. Прядеїна, М. В. Савчина, Т. М. Сидорової, О. Ю. Хартман та ін., адже її вирішення є важливим аспектом розвитку не тільки відповідальності, а й особистості в цілому.

Таким чином, **мета** дослідження полягає в теоретичному аналізі та систематизації поглядів стосовно мотиваційного компонента відповідальності особистості. Досягнення мети потребує вирішення певних **завдань**: теоретично проаналізувати дані щодо мотиваційного компонента відповідальності; на основі означеного аналізу розглянути узагальнені групи мотивів відповідальності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літературних першоджерел показав, що в більшості робіт мотиваційний компонент відповідальності досліджується лише в загальних рисах без виділення окремих груп мотивів. Так, С. М. Васильєв визначає мотиваційний компонент як ієрархію мотивів соціально-відповідальної поведінки, котра виникає в суспільно корисній діяльності, в процесі соціальної взаємодії [3, с. 37]. Подібне трактування зустрічаються в роботах Є. В. Бондаревської, О. П. Басової, І. О. Гладішевої, проте окрім теоретичного визначення в їх роботах не містяться дані стосовно ієрархії мотивів відповідальної поведінки.

В монографії А. Ф. Гулевської та В. П. Максимова мотиваційний компонент представляє собою сукупність мотивів соціально відповідальної поведінки, моральних вподобань в її реалізації, спонукань свідомої регуляції власної діяльності у соціально-професійному суспільстві [5, с. 33]. Більш змістовний розгляд мотиваційного компоненту й виділення груп мотивів відповідальної поведінки наявний в роботах Є. І. Михайлової, В. П. Прядеїна, М. В. Савчина, Т. М. Сидорової.

Так, В. П. Прядеїн розглядає мотиваційний компонент з позиції соціоцентричності та егоцентричності. Соціоцентрична мотивація передбачає соціальну орієнтованість у виконанні відповідальних учинків через бажання зайняти своє місце в колективі, бути серед людей. Егоцентрична мотивація проявляється у бажанні привернути до себе увагу, уникнути особистих труднощів, отримати особистісну користь [9]. Як ми бачимо, акцент робиться на розмежуванні соціально та особистісно значущих мотивів.

Т. М. Сидорова також стверджує, що мотиваційний компонент включає в себе ієрархію мотивів соціально відповідальної поведінки. Досліджуючи особливості мотиваційного компоненту соціальної відповідальності старшокласників, вчена виділила наступні типи мотивації: суспільна, ділова, особистісна, невизначена. Результати показали, що учні відзначають у себе суспільні мотиви частіше, ніж загальна спрямованість представлена в їх ідеалах, що свідчить про їх свідоме прагнення відповідати соціальним очікуванням [12, с. 56]. Більш розлогу систему мотивів виокремлено М. В. Савчиним, ним досліджено 10 груп мотивів: суспільні, морального самоствердження, прагматичні, самореалізації, самопізнання, егоїстичного самоствердження, неспецифічні, спілкування, виховання інших, що пов'язано з наявністю в людини потреби, своєрідного духу «пропаганди, з

якого виникає бажання передати та нав'язати іншим ту цінність, з якою ми живемо самі», духовні мотиви (віра, надія, любов) [11, с. 183].

В роботах деяких дослідників, зокрема Н. М. Токаревої, Т. В. Алексеевої, в основу вивчення мотивів відповідальної поведінки було покладено наукові погляди М. В. Савчина. Таким чином, в дослідженнях динаміки мотивації відповідальної поведінки у контексті суб'єктогенезу Н. М. Токарева простежила відмінності домінуючих мотивів між віковими групами підлітків 11–13 років [14], а Т. В. Алексеева визначала особливості мотивації відповідальної поведінки студентів, використовуючи модифікацію анкети «Список мотивів відповідальної поведінки» [1].

Є. І. Михайлова у дисертаційному дослідженні стверджує, що показником розвитку когнітивного та поведінкового компонентів певним чином виступає мотиваційний компонент. Вчена наголошує, що він виступає «посередником», що пов'язує когнітивний та поведінковий компоненти, перетворюючи знання в переконання, а переконання — у відповідні форми поведінки. В роботі виділяються також певні типи мотивів: дисциплінарні, утилітарні, моральної рефлексії, самовираження, справедливості. Дослідження полягало в аналізі вираження різних типів мотивів у підлітків та старшокласників у трьох сферах їх спілкування: з однолітками, з вчителями, з родичами [7]. Крім розгляду мотиваційних аспектів відповідальності, важливим є підкреслення взаємозв'язку структурних компонентів відповідальності, що уможливорює вдосконалення практики їх розвитку.

Значна кількість теоретичних даних унеможливорює висвітлення усіх підходів стосовно цієї проблеми, водночас в межах даної статті висвітлено найбільш розповсюджені та змістовні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, спираючись на узагальнення існуючих досліджень мотивів відповідальної поведінки (Є. В. Бондаревська, О. П. Басова, С. М. Васильєв, В. П. Прядеїн, М. В. Савчин, Т. М. Сидорова та ін.), загальних теорій мотивації (А. Маслоу, Д. Макклелланд, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. Н. Узнадзе, Х. Хекхаузен, М. Р. Леррег та ін.), а також поглядів стосовно класифікації мотивів (Л. Бівайс, Н. Леонард, Г. Мюррей, Є. П. Ільїн та ін.), було виділено групи найбільш частих мотивів, що сприяють прояву відповідальної поведінки: егоїстичні, духовно-моральні, колективні, соціальні, самоствердження, вплив думки близьких, уникнення невдач, інтринсивні.

Зупинимось більш детально на кожній з виділених груп мотивів. Досліджуючи мотиви допомагаючої поведінки у співвідношенні з їх моральною цінністю, С. D. Watson було запропоновано розділяти егоїстичну та альтруїстичну мотивацію. Егоїстична мотивація виражається в наданні допомоги іншим заради особистої вигоди [6, с. 21]. У цьому аспекті можна провести паралель з егоїстичними мотивами відповідальної поведінки, котра може бути викликана бажанням реалізувати свої потреби й досягти особистого зиску. При цьому дослідниками зазначається, що егоцентризм може спричинити дуже сильну мотивацію, завдяки чому здатність до дій (зусиль) значно збільшується. Тож людина може проявляти відповідальність і тільки заради особистого зиску. Духовні мотиви зазвичай відносять до тих ви-

дів діяльності, котрі пов'язані зі самовдосконаленням людини [13, с. 105]. Моральна мотивація пов'язана з орієнтацією особистості на бажання жити по правді, по справедливості, згідно з духовними цінностями [13]. Зважаючи, що відповідальність є однією з категорій етики, важливим є розгляд саме внутрішніх спонукань переконань людини. Тож духовно-моральні мотиви передбачають, що прийняття відповідальності викликано власними духовними та моральними цінностями особистості.

Колективні мотиви мають в своїй основі багато складних механізмів взаємодії залежно від специфіки діяльності, тому й відповідальність може розподілятися між людьми у зв'язку з особливостями організації трудового процесу. Крім того, важливість вивчення цього мотиву продиктована специфікою деяких видів діяльності, де багато людей працюють на один результат. В цьому випадку відбувається прийняття відповідальності, що викликано інтересами колективу, групи.

Соціальні мотиви породжуються різними видами діяльності, спрямованими на те, щоб зайняти певне місце в суспільстві, отримати визнання, повагу інших людей [13, с. 105]. Певним чином дана група мотивів за змістом «перекликається» з мотивами самоствердження. Розглядаючи соціальні мотиви з позиції відповідальності, ми визначали їх як прагнення слідувати соціальним нормам, нормам закону, а мотив самоствердження — прагненням знайти своє місце в суспільстві, прагненням отримати певний статус, повагу оточуючих.

Мотив впливу думки близьких було виділено з урахуванням специфіки відповідальності. Зважаючи, що відповідальність не вроджена якість, а формується у процесі виховання, важливим є вплив референтних груп (людей, які не беруть безпосередньої участі в процесі діяльності, проте справляють значний вплив на поведінку людини) [6], крім того, тут може проявлятися й ефект соціальної бажаності. Тобто у цьому випадку прийняття відповідальності викликано прагненням відповідати очікуванням близьких людей.

Мотив уникнення невдачі зазвичай досліджується у поєднанні з мотивацією досягнення успіху і передбачає відмову від активних дій через страх перед невдачею, прагнення уникнути принижень, заздалегідь вийти з ситуацій тощо. Розглядаючи цей мотив в руслі концепції відповідальності, варто дослідити його з позиції підсилення активності особистості, тобто заради уникнення певних подій, невдач, покарання людина може навпаки приймати на себе відповідальність і рішуче діяти.

Одним з найскладніших моментів теоретичного дослідження було виділення інтринсивного мотиву. Перш за все це пов'язано зі значною кількістю концепцій інтринсивної мотивації (D. E. Berlyne, D. Greene, E. Klinger, M. R. Lepper, R. E. Nisbett, M. Csikszentmihalyi, Вертхаймер, Хант та ін.) [16]. При виділенні цих мотивів ми спирались на досліді М. Csikszentmihalyi, котрий запропонував в якості характеристики інтринсивної мотивації певний емоційний стан — радість від активності. Вчений пропонував представникам різних професій (альпіністам, хірургам, танцівникам та шахістам) проаналізувати свою діяльність й прорефлексувати радісні відчуття, що виникають в них при цьому. Ним було введено

центральне поняття «потік» (flow), що представляє собою радісне почуття активності, коли індивід немовби повністю розчиняється в предметі, з якими має справу, коли його увага цілком зосереджена на справі [16]. Ми розглядаємо радісне відчуття від активності (виконання відповідального вчинку) одним зі спонукальних мотивів. Особистість настільки захоплена внутрішніми почуттями радості, що це спонукає її до активного прийняття на себе відповідальності. Крім того, нам близькі думки С. Д. Максименко, що інтринсивна мотивація породжує почуття особистої приналежності людини до того, що вона робить. В цьому контексті варто також звернутись до теорії особистої причетності.

Отримані результати теоретичного аналізу потребують емпіричної верифікації та розширення за рахунок подальшого теоретико-методологічного аналізу. Зважаючи на науковий доробок вчених, слід відзначити, що попри значну кількість досліджень мотиваційного компонента відповідальності його вивчення зазвичай зводилось лише до окреслення загальних рис феномену без виділення груп мотивів. Важливим також є створення надійної та валідної методики, яку можна застосовувати для реалізації певних практичних завдань (індивідуальне консультування, профвідбір та ін.)

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, проведена робота дозволяє дійти таких загальних висновків:

1. Мотиваційний компонент відповідальності визначається як сукупність комплексу мотивів, сприяючих прояву відповідальності в діяльності людини. Узагальнення та аналіз існуючих досліджень мотиваційного компонента відповідальності дозволили виділити ряд мотивів відповідальної поведінки: егоїстичні, духовно-моральні, колективні, соціальні, самоствердження, вплив думки близьких, уникнення невдач, інтринсивні. Важливим є подальше емпіричне дослідження доцільності виділення саме цих груп мотивів.

2. Встановлено, що егоїстичні мотиви передбачають, прийняття відповідальності через бажанням реалізувати свої потреби й досягти особистого зиску. Духовно-моральні мотиви свідчать, що прийняття відповідальності викликано власними духовними та моральними цінностями особистості. Колективні мотиви передбачають прийняття відповідальності через прагнення дотримуватись інтересів колективу, групи. Соціальні мотиви — відповідальність викликана прагненням слідувати соціальним правилам, нормам закону. Мотиви самоствердження свідчать, що прийняття відповідальності спричинено прагненням самоствердження себе в суспільстві, отримання певного статусу, поваги оточуючих. Мотив впливу думки близьких осіб — прийняття відповідальності зумовлено прагненням відповідати очікуванням близьких людей. Мотив уникнення невдач свідчить, що рушійною силою прийняття відповідальності є прагнення уникнути негараздів, проблем. Інтринсивний мотив — прийняття відповідальності відбувається за рахунок внутрішніх спонукань, певної «радісті від активності».

3. Зважаючи на важливість дослідження мотиваційного компонента, одним з перспективних напрямків роботи є розробка валідного та надійного психодіагностичного інструментарію згідно з теоретичним конструктом, наведеним в даній публікації.

Список використаних джерел і літератури

1. Алексеева Т. В. Психологичні особливості розвитку відповідальності як показника професійної компетентності майбутнього фахівця в процесі професійного становлення у внз / Т. В. Алексеева // Освіта та розвиток обдарованої особистості. — 2013. — № 5. — С. 74–77.
2. Борцова М. В. Факторы становления начальных форм ответственности личности: теоретический аспект: [моногр.] / М. В. Борцова. — Славянск-на-Кубани: СГПИ, 2007. — 125 с.
3. Васильев С. Н. Формирование социальной ответственности у курсантов военного вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / С. Н. Васильев. — Кострома, 2006. — 214 с.
4. Гладышева И. А. Педагогические условия воспитания социальной ответственности у студентов негосударственного вуза: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / И. А. Гладышева. — Кострома, 2006. — 227 с.
5. Гулевская А. Ф. Педагогические условия формирования социальной ответственности студентов экономических специальностей: [моногр.] / А. Ф. Гулевская, В. П. Максимов. — Южно-Сахалинск: СакГУ, 2012. — 208 с.
6. Ильин Е. П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2003. — 237 с.
7. Михайлова Е. И. Психологические особенности развития ответственности на рубеже перехода в юношеский возраст: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13 / Е. И. Михайлова. — СПб., 1996. — 136 с.
8. Кудріна Т. С. Психологія мотивації / Т. С. Кудріна. — К.: Київський університет, 2008. — 237 с.
9. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности / В. П. Прядеин. — Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2001. — 209 с.
10. Психология эмоций / В. К. Виллюнас, Ю. Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 288 с.
11. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки: [моногр.] / М. В. Савчин. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. — 280 с.
12. Сидорова Т. Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. — 1987. — № 5. — С. 56–62.
13. Стрижак Л. Н. Психология и педагогика / Л. Н. Стрижак. — М.: МГИУ, 2006. — 335 с.
14. Токарева Н. М. Динаміка мотивації відповідальної поведінки підлітка у контексті суб'єктогенезу / Н. М. Токарева // Проблеми сучасної психології. — 2013. — Вип. 22. — С. 566–576.
15. Ушакова Т. Ю. Структурні компоненти відповідальності: теоретико-методологічний аналіз / Т. Ю. Ушакова // Наука і освіта. — 2015. — № 3. — С. 106–112.
16. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен. — М.: Педагогика, 1986. — 860 с.

References

1. Aleksieieva T. V. Psykhoholichni osoblyvosti rozvytku vidpovidalnosti yak pokaznyka profesiinoi kompetentnosti maibutnoho fakhivtsia v protsesi profesiinoho stanovlennia u vnz / T. V. Aleksieieva // Osvita ta rosvitok obdarovanoyi osobistosti. — 2013. — № 5. — С. 74–77.
2. Bortsova M. V. Faktori stanovleniya nachalnikh form otvetstvennosti lychnosti: teoreticheskyi aspekt: [monohr.] / M. V. Bortsova. — Slaviansk-na-Kubany: SHPY, 2007. — 125 s.
3. Vasylev S. N. Formyrovanye sotsyalnoi otvetstvennosti u kursantov voennogo vuza: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / S. N. Vasylev. — Kostroma, 2006. — 214 s.
4. Hladysheva Y. A. Pedahohycheskye uslovyia vospytanyia sotsyalnoi otvetstvennosti u studentov nehosudarstvennogo vuza: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02 / Y. A. Hladysheva. — Kostroma, 2006. — 227 s.
5. Hulevskaia A. F. Pedahohycheskye uslovyia formyrovanyia sotsyalnoi otvetstvennosti studentov ekonomycheskykh spetsyalnostei: [monohr.] / A. F. Hulevskaia, V. P. Maksymov. — Yuzhno-Sakhalynsk: SakhHU, 2012. — 208 s.
6. Ylyn E. P. Psykhoholyia pomoshchy. Altruyzm, ehoyzm, empatiya / E. P. Ylyn. — SPb.: Pyter, 2003. — 237 s.

7. Mykhailova E. Y. Psykholohycheskye osobennosti razvytyia otvetstvennosti na rubezhe perekhoda v yunosheskyi vozrast : dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.13 / E. I. Mykhailova. — SPb., 1996. — 136 s.
8. Kudrina T. S. Psykholohiia motyvatsii / T. S. Kudrina. — K.: Kyivskyi universytet, 2008. — 237 s.
9. Priadeyn V. P. Otvetstvennost kak systemnoe kachestvo lychnosti / V. P. Priadeyn. — Ekaterynburh: Ural. hos. ped. un-t, 2001. — 209 s.
10. Psykholohyia emotsyi / V. K. Vyliunas, Yu. B. Hyppenreiter. — M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1984. — 288 s.
11. Savchyn M. V. Psykholohiia vidpovidalnoi povedinky: [monohr.] / M. V. Savchyn. — Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2008. — 280 s.
12. Sydorova T. N. Osobennosti sotsyalnoi otvetstvennosti u starsheklassnykov / T. N. Sydorova. // Voprosyi psykholohii. — 1987. — № 5. — S. 56–62.
13. Stryzhak L. N. Psykholohyia y pedahohika / L. N. Stryzhak. — M.: MHYU, 2006. — 335 s.
14. Tokareva N. M. Dynamika motyvatsii vidpovidalnoi povedinky pidlitka u konteksti subiektohenezu / N. M. Tokareva. // Problemi suchasnoyi psiholohiyi. — 2013. — Vip. 22. — S. 566–576.
15. Ushakova T. Yu. Strukturni komponenty vidpovidalnosti: teoretyko-metodolohichniy analiz / T. Yu. Ushakova // Nauka i osvita. — 2015. — № 3. — S. 106–112.
16. Khekkhauzen Kh. Motyvatsyia y deiatelnost / Kh. Khekkhauzen. — M.: Pedahohyka, 1986. — 860 s.

Ушакова Татьяна Юрьевна

аспирантка кафедры общей и дифференциальной психологии
Государственное учреждение «Южноукраинский национальный
педагогический университет имени К. Д. Ушинского»

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОТИВАЦИОННОГО КОМПОНЕНТА ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

В статье рассмотрена и обобщена существующая информация относительно мотивационного компонента ответственности. На основе теоретического анализа и систематизации исследований было выделено восемь групп мотивов: духовно-моральные, коллективные, социальные, самоутверждения, влияния близких людей, избегания неудач, интринсивные. Приведено психологическое содержание каждой из групп мотивов и определены перспективы их дальнейшего изучения.

Ключевые слова: мотивы ответственного поведения, мотивационный компонент, структура ответственности, ответственное поведение.

Ushakova Tetiana

graduate student of Department of General and Differential Psychology,
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky

THEORETICAL ANALYSIS OF MOTIVATIONAL COMPONENT OF RESPONSIBILITY

Abstract

The article presents theoretical and methodological approaches to understanding the motivational component of responsibility. Based on the systematization of views on the motivational component of responsibility, some differences and similarities in

the interpretation of its component have been identified. As a result of the carried out analysis, the groups of motives were determined; it consists of selfish, moral, collective, social, self-assertion, avoid failure, the influence of close people, intrinsic motives. This set of groups of motives allows to reflect adequately qualitative individually psychological peculiarities of personality's responsibility and therefore responsible acts and behavior peculiar to a personality. People can be guided by different motives of responsibility admission. Thus, it is very important to focus on the study of various motives of a responsible act when researching motivational components. It is also important to study the dominant motivation type, the individual variability of responsibility and the situational component, other related characteristics of this phenomenon. The interpretation of indicators is specified and the further trends for the study of this phenomenon are identified in this article.

Key words: motives of responsible behavior, the motivational component, structure of responsibility, the responsible behavior.

Стаття надійшла до редакції 2.10.2015